

Zbigniew Bujkiewicz

ŻAGAŃ W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

Ogólny rozwój miasta, ludność

Żagań do roku 1932 był siedzibą powiatu żagańskiego. 1 października 1932 roku wprowadzone zostały zmiany w podziale administracyjnym Niemiec; Żagań stał się od tej pory siedzibą powiatu szprotawskiego, powiększonego o znaczną część terytorium byłego powiatu żagańskiego. W swoich nowych granicach powiat zajmował powierzchnię 1463 km² i liczył 92 075 mieszkańców. Stał się on wówczas największym powiatem rejencji legnickiej. W Żaganiu mieściły się Starostwo i Wydział Powiatowy, Kasa Powiatowa, Urząd Finansowy, Państwowy Wyższy Urząd Budowlany, Zakład Kolejowy Reichsbahn, Urząd Celny, Sąd Pracy, Urząd Pracy, Sztab 5. Oddziału Regimentu Artylerii Konnej nr 3, Izba Przemysłowo-Handlowa dla Północnej Części Dolnego Śląska. Ponadto swoje oddziały posiadały tutaj instytucje finansowe: Bank Rzeszy, Bank Dolnoślązki, Vereinsbank, Powiatowa i Miejska Kasa Oszczędności.

Liczba mieszkańców w okresie międzywojennym wzrastała wolno. W 1920 roku miasto liczyło 16 598, a w 1933 – 18 465 mieszkańców. Jak wynika ze statystyk sporządzonych w 1933 roku, w Żaganiu było wówczas 9149 osób czynnych zawodowo. Z tej liczby 7063 osoby posiadały pracę, a 2086 osób było bezrobotnych. Jak wynika z powyższego, miasto odczuwało w tym czasie jeszcze skutki wielkiego kryzysu gospodarczego. W tym samym czasie były zarejestrowane w mieście 2043 osoby bez zawodu.

W 1937 roku Żagań rozciągał się na powierzchni 3442 ha ogółem, z czego 180 ha stanowiły obszary zabudowane. Miasto posiadało 41,6 km ulic, 363 latarnie gazowe i 153 elektryczne. Władzom miejskim podlegały elektrownia, gazownia, wodociągi i rzeźnia, a ponadto szpital miejski.

Zakład wodociągowy przy ul. Dworcowej został utworzony w 1893 roku. Wcześniej miasto było zaopatrywane w wodę ze źródeł w pobliżu cegielni przy Folwarku św. Anny. W następstwie budowy zakładu wodociągowego w latach 1897-1899 miasto zostało skanalizowane. Gazownia miejska została wybudowana w 1863 roku, a następnie rozbudowana w 1907 roku.

Gmina miejska była też właścicielem dużego majątku leśnego, liczącego ogółem 1431 ha, w tym 1358,18 ha lasu, 41,69 ha pól i łąk, 31,17 ha wód i dróg. W 1924 roku miasto zakupiło za 225 tys. marek majątek ziemski Lutnia, wielkości 56 ha, położony 3,5 km od Żagania.

Cztery razy do roku odbywały się w Żaganiu targi ogólne (kramarskie), taka sama była liczba targów zwierzęcych (bydło, konie). Targi tygodniowe odbywały się trzy razy w tygodniu.

Żagań posiadał dobrze rozwiniętą sieć połączeń kolejowych, co podnosiło walory gospodarcze miasta. Linie kolejowe łączyły Żagań z Berlinem, Wrocławiem, Głogowem, Wschową, Zgorzelcem, Nową Solą, Jelenią Górą, Cottbus i Halle.

Miasto było znaczącym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, znajdowała się tutaj również wytwórnia broni i papiernia, a ponadto młyny, tartaki i cegielnie. Ważną rolę w gospodarce powiatu żagańskiego odgrywały rolnictwo i leśnictwo. Pod względem zalesienia powiat żagański znajdował się na drugim miejscu wśród powiatów dolnośląskich (tuż za powiatem Rothenburg). W 1927 roku obszar lasów w powiecie zajmował 574 km² (384 km² stanowiły grunty, 75,5 km² łąki). Główne uprawy stanowiły żyto i ziemniaki, w mniejszym zakresie buraki cukrowe i pszenica.

Rolnicy byli zrzeszeni w Związku Chłopskim powiatu żagańskiego. Związek składał się ze 103 grup, w skład których wchodziło 2400 gospodarzy. Przewodniczącym Związku był w 1927 roku dzierżawca majątku ziemskiego Höfig z Bożnowa. Innymi organizacjami skupiającymi rolników w powiecie żagańskim były: Towarzystwo Gospodarki Rolnej i Leśnej, na czele którego stał właściciel majątku ziemskiego major Bauer; Izba Rolnicza, którą reprezentowali sołtys R. Grünig, Kalkreuth i właściciel majątku Herzog; Związek Pracodawców Rolnych i Leśnych powiatu żagańskiego z właścicielem majątku ziemskiego Tomaszewskim na czele. Powiat żagański był także dużym ośrodkiem produkcji zwierzęcej. W 1938 roku na jego terenie było 7238 koni, 39 141 sztuk bydła rогatego, 6816 owiec, 35 963 świń i 4968 kóz.

Wydarzenia rewolucyjne, wojsko

I wojna światowa w Niemczech zakończyła się głębokim przewrotem rewolucyjnym. Na początku listopada 1918 roku w miastach niemieckich dochodziło do zamieszek. Przebieg wydarzeń rewolucyjnych wszędzie był podobny. Tworzone rady żołnierskie i robotnicze odsuwały od rządu dotychczasowe władze. Pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych cesarz Wilhelm II abdykował i 9 listopada 1918 roku Niemcy stały się republiką. Rewolucja na Śląsku przebiegała bez większych ekscesów zaburzających spokój. Tylko w Głogowie i Świdnicy zajścia miały burzliwy charakter. Tłumy demonstrantów demolowały sklepy i urzędy, a także mieszkania oficerów i urzędników. W Nowej Soli, Szprotawie, Wschowie, Żaganiu, Brzegu i Oławie bez większych napięć doszło do ukonstytuowania się rad robotniczo-żołnierskich. Przejmowanie władzy przez rady w tych miastach odbywało się w spokoju i przy zachowaniu porządku. Zarządzona akcja zdawania broni zakończyła się pełnym sukcesem. Patrole otrzymały rozkaz zatrzymywania osób uzbrojonych i rozbijania ich. 4 grudnia 1918 roku doszło do spontanicznej manifestacji mieszkańców miasta

i przejeżdżającego transportu wojskowego na dworcu kolejowym w Żaganiu. Uzbrojeni oficerowie i żołnierze wspólnie z ludnością cywilną zawiesili na dworcu czerwoną flagę. Postanowieniem rady robotniczo-żołnierskiej we wszystkich urządzeniach zostały wystawione czerwone flagi. Domy mogły być dekorowane różnokolorowymi flagami i obowiązkowo czerwonymi proporczykami.

Wybuch powstania wielkopolskiego wpłynął na zaostrzenie sytuacji politycznej na Dolnym Śląsku. Elementy skrajnie nacjonalistyczne mobilizowały ochotników do walki z powstańcami polskimi. W Głogowie przy aktywnej pomocy władz cywilnych i wojskowych utworzona została ochotnicza formacja do walki z Polakami – Freiwilligenkorps Schlesien. Podobna akcja była przeprowadzona również w Żaganiu. W lutym 1919 roku przebywał w mieście hrabia zu Dohna-Malmitz, który prowadził negocjacje z urzędami wojskowymi i radą żołnierską w sprawie zorganizowania ochotniczej formacji przeciwko „niebezpieczeństwu polskiemu”. W czerwcu 1919 roku pismo „Möwe” Freikorpsu „Dohna” donosiło o nocnych walkach jednej kompanii tego korpusu z Polakami. W lutym 1919 roku generał von dem Borne wydał rozkaz przygotowania przeniesienia dowództwa Armii Południe z Wrocławia do zamku żagańskiego w związku z wydarzeniami w Wielkopolsce (do przeniesienia jednak nie doszło z powodu zawieszenia broni).

Proces przechodzenia wojska z organizacji wojennej do stanu pokojowego przeprowadzono w Żaganiu w 1920 roku. Armia niemiecka została zredukowana na mocy traktatu wersalskiego do 100 tys. żołnierzy. W Żaganiu stacjonowała artyleria lekka Reichswery. Po redukcji armii w mieście pozostała tylko jedna bateria jako pozostałość po byłym Regimentie Artylerii Polowej von Podbielskiego (1 stycznia 1921 roku otrzymała ona oznaczenie: 13. Bateria 3. Regimentu Artylerii). W 1920 roku nastąpiła też likwidacja obozu jenieckiego w Żaganiu. 12 sierpnia tego roku obóz opuścił wielki transport rosyjskich jeńców wojennych. Wśród nich było sześciuset Ukraińców i Rosjan z południa. Jeńcy przy dźwiękach orkiestry przemaszewali przez miasto i na pożegnanie podziękowali mieszkańcom za wieloletnią pomoc i dobre stosunki. Następnie udali się do Szczecina, a stamtąd statkiem do Narvy. W listopadzie pozostali jeszcze w obozie Rosjanie zostali przeniesieni do obozu w Świętoszowie.

Pod koniec lat dwudziestych stan wojska w Żaganiu ponownie został zwiększony. Oprócz Sztabu V Oddziału 3. Regimentu Artylerii z komendantem Bächerem na czele w garnizonie stacjonowały trzy baterie artylerii. W 1937 roku oficjalnie podawano, że w Żaganiu stacjonuje Sztab Regimentu Artylerii 76 i trzy baterie artylerii, pomimo że były już mocno zaawansowane prace nad organizacją jednostek wojsk pancernych.

Życie polityczne, wybory komunalne

Po opanowaniu nastrojów rewolucyjnych życie polityczne zaczęło się normalizować. W grudniu 1918 roku odbył się pierwszy zjazd rad robotniczo-żołnierskich. Rezultatem obrad była uchwała z 16 grudnia o oddaniu całej władzy w ręce Zgromadzenia Narodowego. Rady tym samym zrezygnowały z walki o władzę, a w ciągu następnego roku stopniowo uległy likwidacji. Wybory do Niemieckiego Zgromadzenia Narodowego odbyły się 19 stycznia 1919 roku. Na ich wynik miały wpływ różne czynniki. Komuniści ogłosili bojkot wyborów, na prawicy ciążyła kompromitująca „porażka listopadowa”. Na scenie politycznej Niemiec nastąpiły przegrupowania. Konserwatyści utworzyli Niemiecko-Narodową Partię Ludową. Narodowi liberałowie przekształcili się w Niemiecką Partię Ludową. Największym poparciem cieszyły się partie dawnej opozycji parlamentarnej – socjaldemokraci, a także liberałowie zrzeszeni w nowo utworzonej Niemieckiej Partii Demokratycznej oraz katolickie Centrum.

Wyborcy miasta Żagania i powiatu szprotawskiego zdecydowanie poparli socjaldemokratów (SPD) – 16 260 głosów; drugie miejsce zajęła Niemiecka Partia Demokratyczna (DDP) – 7885 głosów, trzecie Niemiecko-Narodowa Partia Ludowa (DNVP) – 5406 głosów, a czwarte – katolickie Centrum – 3415 głosów.

Wkrótce po wyborach parlamentarnych, na początku marca 1919 roku odbyły się wybory komunalne. W Żaganiu wystawione zostały dwie listy wyborcze – lista mieszczańska i socjaldemokratyczna. Głosowanie przebiegało, jak odnotowała prasa, przy zaskakująco niskiej frekwencji. Do zgromadzenia miejskiego wybranych zostało dziewiętnastu radnych z listy mieszczańskiej i siedemnastu z socjaldemokratycznej. Przyczyny niskiej frekwencji prasa upatrywała w wystawieniu tylko dwóch list wyborczych i umieszczeniu na nich przedstawicieli różnych partii. Pierwsza sesja nowego zgromadzenia miejskiego odbyła się 16 marca 1919 r. Zainaugurował ją burmistrz dr Scheffler. Do Zarządu zostali wybrani: właściciel fabryki Berthold jako przewodniczący, dr Teichmann jako sekretarz, magazynier Feller jako zastępca przewodniczącego i nauczyciel gimnazjalny Leja. Pierwsza decyzja zgromadzenia dotyczyła przeznaczenia budynku katolickiej szkoły ludowej na mieszkania, gdyż w wyniku trudności lokalowych spowodowanych wojną 52 rodziny nie miały gdzie mieszkać. Jednocześnie magistrat podjął decyzję o zakupie na potrzeby szkoły sześciu baraków dwuklasowych w firmie Christoph w Niesky. Była to decyzja tymczasowa podyktowana potrzebą chwili. W okresie późniejszym władze miejskie przystąpiły do realizacji budownictwa mieszkaniowego dla najuboższych.

W marcu 1920 roku w Niemczech odbył się prawicowy pucz Wolfganga Kappa, który zmusił rząd do ucieczki ze stolicy. Po kilku dniach pucz się załamał, głównie na skutek powszechnego strajku robotników. Puczyści wywodzący się z szeregów armii zdołali opanować kilka ośrodków na wschodzie i północy kraju; odseparowali od reszty Rzeszy, wrócili do koszar. Również w żagańskim garnizonie ujawniły

się siły popierające pucz Kappa i istniała groźba wystąpień wojskowych, dzięki jednak majorowi Lehmanowi, jak podała miejscowa prasa, jego opanowaniu i powstrzymaniu wojska w koszarach, do konfliktu w Żaganiu nie doszło.

Kolejne wybory komunalne przeprowadzone zostały w maju 1924 roku. W ich wyniku partie mieszczańskie utrzymały swoją pozycję, socjaldemokraci odnotowali spadek liczby głosów, po raz pierwszy natomiast do rady weszli komuniści. Blok partii obywatelsko-mieszczańskich uzyskał siedemnaście mandatów, socjaldemokraci siedem, a komuniści trzy. Pierwsze posiedzenie zgromadzenia miejskiego otworzył burmistrz dr Kolbe. Przewodnictwo zgromadzenia objął kupiec Herrmann. Do zarządu wybrani zostali: radca miejski dr Feilhauer (Niemiecka Partia Ludowa), sekretarz Schmidt (socjaldemokrata), sekretarz dr Teichmann i hotelarz Schulze (niemieckonarodowi)

W 1929 roku w Żaganiu swoje placówki terenowe posiadało siedem partii politycznych: Niemiecko-Narodowa Partia Ludowa z radcą von Hohenhan z Gorzupia na czele, Niemiecka Partia Ludowa z radcą szkolnym Feilhauerem jako przewodniczącym, Centrum pod przewodnictwem R. Puschmanna, Niemiecka Partia Chłopska i Gospodarcza pod przewodnictwem piekarza Leutloffa, Socjaldemokratyczna Partia Niemiec kierowana przez asystenta pocztowego P. Blache, Komunistyczna Partia Niemiec kierowana przez robotnika Richarda Barzińskiego oraz lokalny Niemiecki Demokratyczny Związek na Rzecz Miasta i Powiatu Żagań pod przewodnictwem Hugona Enge.

Sympatie polityczne mieszkańców Żagania uwidoczniły się 19 listopada 1929 roku w trakcie wyborów do Landtagu prowincjonalnego. Najwięcej głosów zdobyli socjaliści – 2411. W dalszej kolejności: Niemiecko-Narodowa Partia Ludowa – 1581 głosów, Partia Niemieckiego Stanu Średniego – 1036 głosów, Centrum – 1013 głosów, Komunistyczna Partia Niemiec – 819 głosów, Niemiecka Partia Ludowa – 581 głosów, Niemiecka Partia Demokratyczna – 426 głosów. Najmniejszym poparciem cieszył się wówczas ruch Hitlera. Jego partia NSDAP zdobyła tylko 250 głosów.

19 listopada 1929 roku odbyły się również kolejne wybory do zgromadzenia miejskiego. Tym razem zostało wystawionych sześć list wyborczych. Osobne listy wystawili socjaliści i komuniści; pozostałe partie zgrupowały się w różnych blokach wyborczych. Socjalistów prowadzili do wyborów – Schulz, Feller, Rieger, Blumchen; komunistów – Geppert, Jander, Posielek, Kapol; Blok dla Gospodarczej i Postępowej Polityki Komunalnej – Kruse, Gründer, Philipp, Rotgardt, Wspólnotę Katolicką – Kuppe, Magnuszewski, Ehbrecht, Janussek, Jedność Mieszczańską – Pottag, Borrás, Neumann, Stark; Apolityczną Listę Urzędników Gminnych – Büttner, Senftleben, Scholz, Mischock. Największym poparciem cieszył się blok Jedność Mieszczańska, który zdobył 3134 głosy i jedenaście miejsc w radzie miejskiej. Na drugim miejscu uplasowali się socjaldemokraci, zdobywając 2344 głosy i osiem miejsc w radzie. Trzecie miejsce zdobyła Jedność Katolicka – 1051 głosów i trzy miejsca. Tyle samo miejsc w radzie uzyskali komuniści z 888 głosami. Blok dla Gospodarczej i Postę-

powej Polityki Komunalnej uzyskał dwa miejsca, a Apolityczna Lista Urzędników Gminnych jedno miejsce. W skład rady miejskiej weszło 28 radnych. Po wyborach funkcję burmistrza pełnił nadal dr Kolbe, a funkcję II burmistrza – Skerka.

Do 1929 roku wpływy polityczne narodowych socjalistów w Żaganiu były znikome. Później, podobnie jak w całym Niemczech, zaczęły gwałtownie rosnąć. W wyborach do Sejmu Pruskiego 14 września 1930 roku na NSDAP głosowało już 1924 mieszkańców Żagania. Znaczny wpływ na pozycję narodowych socjalistów wywarł wielki kryzys gospodarczy lat 1929-1933.

Wzrost wpływów NSDAP w Żaganiu uwidocznił się w wynikach wyborów do Sejmu Pruskiego 24 kwietnia 1932 roku. Na tę partię głosowało wówczas 4709 osób – o 2785 więcej niż w 1930 roku. NSDAP odnotowała rekordowy przyrost głosów o 140% w porównaniu do 1930 roku. Socjaldemokraci uzyskali 2401 głosów (przyrost 8% głosów), komuniści 1150 (strata 28% głosów), Centrum 893 (strata 15%), niemiecko-narodowi 833 (strata 17%), Partia Niemieckiego Stanu Średniego 196 (strata 82%); trzy pozostałe mniejsze partie regionalne również odnotowały straty.

W kolejnych wyborach do parlamentu, 5 marca 1933 roku, narodowi socjaliści uzyskali 43,9 % mandatów w skali całego Niemiec. Większość parlamentarną utworzyli oni wówczas z posłami niemiecko-narodowymi. Reichstag zdominowany przez narodowych socjalistów podjął 31 marca 1933 roku uchwałę o ujednoczeniu krajów z Rzeszą. Punkt 12 tej uchwały stanowił, że wszystkie ciała przedstawicielskie na szczeblu powiatowym, miejskim i gminnym zostają rozwiązane. W to miejsce uchwała nakazywała powołanie nowych ciał kolegialnych, proporcjonalnie do wyników wyborów do Reichstagu z 5 marca 1933 roku (prawa do wystawienia swojej reprezentacji pozbawieni zostali jednak komuniści). W zgromadzeniu miejskim powołanym w kwietniu na mocy powyższej uchwały naziści posiadali większość mandatów. Niedługo później działalność partii politycznych poza NSDAP została całkowicie zakazana i nic już nawet formalnie nie ograniczało władzy nazistów w mieście.

Powiat szprotawski posiadał sieć NSDAP, w skład której wchodziła Miejskowa Grupa Żagań. W 1937 roku kierował nią Ortsgruppenleiter Bruno Pottag, a od 1938 roku kierownikiem był Ortsgruppenführer Koch. Funkcjonowały też żagańskie przybudówki NSDAP – SA Sturmbann II/41 ze Sturmbannführerem Nikolausem na czele oraz SS Sturm 12/70, kierowane przez Obersturmführera Friedricha Kaluschke. W czasach faszystowskich zmieniała się także osoba burmistrza Żagania. W latach 1933-1937 funkcjonował burmistrz komisaryczny Rath. W latach 1937-1942 funkcję tę sprawował Hermann Waesch. W końcowej fazie wojny burmistrzem Żagania był Erwin Pohl, czynny członek SS.

Życie religijne

Na terenie Żagania swoje świątynie posiadali wyznawcy religii protestanckiej, katolickiej i mojżeszowej. Czynny był kościół ewangelicki, kościół starołuterański, cztery katolickie i synagoga.

Najliczniejszą grupę stanowili wyznawcy Kościoła ewangelickiego. Do diecezji żagańskiej, obejmującej powiat żagański należało w 1927 roku jedenaście gmin kościelnych i parafii z ogólną liczbą 44 000 wiernych. Superintendentem Kościoła ewangelickiego w Żaganiu był wówczas pastor Julius Wohlfahrt. W parafii żagańskiej, obejmującej miasto i okoliczne wioski, było 19 134 członków Kościoła ewangelickiego. Oprócz pastora J. Wohlfahrta posługi kościelne w parafii wykonywali pastorzy Max Krüger, Karl Janssen i dr Samuel Geller.

Kościół katolicki w powiecie żagańskim w 1927 roku posiadał piętnaście parafii, z których dziesięć należało do dekanatu żagańskiego, trzy do dekanatu żarskiego i po jednej do dekanatów kozuchowskiego i zielonogórskiego. Do parafii żagańskiej należały cztery kościoły. Liczba wiernych w 1927 roku wynosiła 4100 osób. Funkcję proboszcza sprawował Georg Lompa, kapelanem był Georg Buchali.

Gmina żydowska dysponowała własną synagogą i cmentarzem. Liczba wiernych wyznania mojżeszowego w Żaganiu nie była duża. Według danych z 1905 roku w mieście było wówczas 113 Żydów. Zarząd Gminy stanowili w 1929 roku kupcy Leo Rothgiesser, Fritz Hesse i Kurt Schindler. W 1938 roku, podobnie jak w innych miastach niemieckich, synagoga żagańska została zniszczona.

Życie społeczne miasta

Pierwsze lata po zakończeniu I wojny światowej upłynęły w mieście pod znakiem trudności aprowizacyjnych i mieszkaniowych. W lutym 1919 roku Żagań był widownią niecodziennej manifestacji, nazwanej maślaną. Obniżenie tygodniowej racji masła z 30 do 20 gramów zmobilizowało żagańskie robotnice do reakcji. Sformowały one pochód i udały się pod budynek Wydziału Powiatowego, gdzie paktowały ze starostą. Starosta nie tylko przywrócił poprzednie racje żywnościowe, ale przeznaczył dodatkowo po 10 gramów słoniny na osobę tygodniowo.

Problemem najmocniej absorbującym radę miejską była sytuacja mieszkaniowa. Duże zaległości w budownictwie wynikały ze wstrzymania budownictwa mieszkaniowego w czasie wojny. By rozładować ten problem, w lutym 1920 roku magistrat wystąpił z inicjatywą budowy trzech domów wielorodzinnych. Dwa z nich miały być wybudowane przy obecnej ul. M. Konopnickiej. Przy tej samej ulicy zaplanowany został zakup działek budowlanych pod osiedle mieszkaniowe z 40 domami czterorodzinnymi. Budowę miało się zająć specjalnie powołane w tym celu Towarzystwo Budowy Osiedli. Fundusze na budowę i zakup terenów budowlanych miały być zapewnione z pożyczki, wpływów z kasy oszczędności, bieżących podatków i nowego podatku od wynajmowanych lokali.

W maju 1920 roku władze miejskie udostępniły lokal kasy miejskiej Związku Wierni dla Górnego Śląska. Związek zbierał środki na wsparcie działań Niemców na Górnym Śląsku. Miasto postanowiło także dotować działalność Związku Frauenwohl, który chciał wysłać w czasie wakacji 60-80 dzieci na wypoczynek na wieś (zebrał na ten cel 2000 marek).

Rok 1923 w pracach zgromadzenia miejskiego zdominowany został przez problem szalejącej w Niemczech inflacji. Skokowo rosły ceny usług świadczonych przez zakłady miejskie. W styczniu 1923 roku opłata za gaz wynosiła 160 marek za m³, a za prąd 300 marek za kilowat. W czerwcu cena gazu wzrosła do 1700 marek za m³, a prądu do 2600 marek za kilowat. Rosły także ceny leczenia szpitalnego. W marcu opieka dzienna na jedną osobę w pierwszej klasie wynosiła 7100 marek, w drugiej klasie 5400 marek i w trzeciej 2600 marek.

Magistrat wydał 1 mln marek na zakup pościeli do szpitala, 1,5 mln na zakup ławek szkolnych oraz 1 mln na zasadzenie lip przy ulicach Kożuchowskiej i Nowogródzkiej. W tym czasie podatek od psów wzrósł do 2400 marek. Wzrosły również wydatki na opiekę społeczną. Magistrat postanowił wygospodarować 5 mln marek na ten cel z dochodów pochodzących z gospodarki leśnej. Część tej sumy miała być przeznaczona na obniżenie cen mleka. Dodatkowo na ten cel miasto otrzymało 535 000 marek od Ministra Opieki Społecznej. W następnej kolejności magistrat zajmował się zdobyciem środków na zakup materiałów opałowych dla ubogich. W lutym 1923 roku dwie firmy włókiennicze, Wohlspinnerei u. Weberei oraz Löw u. Beer zadeklarowały miastu pomoc w rozwoju budownictwa mieszkaniowego poprzez udzielenie pożyczki na ten cel.

Wielka inflacja pochłonęła również wkłady oszczędnościowe Kas Oszczędności, Powiatowej i Miejskiej. Miejska Kasa Oszczędności funkcjonowała od 1843 roku i była jedną z najstarszych kas oszczędności na Śląsku. Powiatowa Kasa Oszczędności powstała w 1890 roku. Do wybuchu I wojny światowej zgromadziła ona wkłady oszczędnościowe w wysokości 2,5 mln marek. Po opanowaniu wielkiej inflacji jej wkłady warte były 595 nowych marek (*Reichsmark*). W ciągu trzech lat stabilizacji marki w końcu 1926 roku poziom wkładów został odbudowany do 1 mln marek. Kasa wydała do tego czasu 2770 książeczek oszczędnościowych.

W styczniu 1923 roku odbyła się niecodzienna uroczystość w Ratuszu. Przewodniczący rady miejskiej Wilhelm Berthold obchodził 25. rocznicę sprawowania tej funkcji i 35. rocznicę udziału w pracach rady miejskiej. Z tej okazji zebrały się w ratuszu stowarzyszenia miejskie. Rada nadała W. Bertholdowi prawa honorowego obywatela miasta, a burmistrz dr Kolbe wręczył mu list gratulacyjny.

Z powodu konfliktu w Zagłębiu Ruhry spowodowanego niewywiązywaniem się Niemiec ze spłaty reparacji wojennych w kwietniu 1923 roku w Żaganiu pojawili się uciekinierzy. Francusko-belgijska okupacja Zagłębia Ruhry rozpoczęła się w styczniu 1923 roku. Niemcy odpowiedzieli biernym oporem. Nawoływano do bojkotu rozporządzeń władz okupacyjnych. Na opornych Francuzi nakładali kary

pieniężne, potem masowo wysiedlali ich poza strefę okupowaną. W Żaganiu punkt opieki społecznej przygotował odzież i miejsca w Domu Powiatowym dla dwudziestu uciekinierów. Jednocześnie wszystkie organizacje gospodarcze i liczne rodziny w powiecie żagańskim podjęły przygotowania do przyjęcia tysiąca dzieci z Zagłębia Ruhry. Dla uciekinierów przygotowano także miejsca w obozie Zielona Dolinka, zajęтым do tej pory przez dziesięć rodzin niemieckich z Wielkopolski.

W 1923 roku zaszły też dwa ważne wydarzenia w dziejach żagańskiej oświaty. Tutejsze Seminarium Nauczycielskie, które powstało w 1873 roku, obchodziło swoje 50-lecie. Początkowo mieściło się ono w ratuszu, później przeniesione zostało do nowego budynku przy obecnej ul. Wojska Polskiego, gdzie mieści się Szkoła Podstawowa nr 2. Z okazji rocznicy zorganizowany został zjazd absolwentów instytutu. Na 48 kursach instytut wykształcił 1233 nauczycieli. Szkołą kierował w 1923 roku prof. dr Schliebitz. W ciągu pięćdziesięciu lat nauczanie prowadziło 55 nauczycieli, wśród nich zasłużony nauczyciel seminaryjny Springer z 41-letnim stażem zawodowym. Jednak w 1925 roku Seminarium Nauczycielskie rozwiązano, a w budynku po nim ulokowana została Szkoła Doksztalcząca dla Dziewcząt.

Drugim ważnym wydarzeniem oświatowym było oddanie w lipcu 1923 r. do użytku szkoły Pestalozzischule (obecnie Liceum Ogólnokształcące przy placu Orłąt Lwowskich). Szkoła miała być wybudowana już w 1914 roku, z uwagi jednak na wojnę budowy wówczas nie podjęto. Pierwszym rektorem został nauczyciel Karl Westphal.

W 1929 roku Żagań posiadał jedenaście szkół średnich, zawodowych i elementarnych. Najwyżej notowane było Gimnazjum Państwowe pod kierownictwem rektora dra Schleifera. Grono pedagogiczne współtworzyli m.in. nauczyciele: prof. Weinrich, prof. Möbius, prof. Klimke, Schönfeld, Bohmann, dr Hanke, Conrad, Friedrich. Drugą szkołą państwową była Średnia Szkoła Doksztalcząca dla Dziewcząt pod dyrekcją profesorki Roos. Następne w kolejności to Liceum Miejskie kierowane przez Röthe, Średnia Szkoła Chłopięca z rektorem Karlem Westphalem, Szkoła Rolnicza działająca pod patronatem Dolnośląskiej Izby Rolniczej, Przemysłowa Szkoła Zawodowa założona w 1881 roku i kierowana przez konrektora Standau, Kupiecka Szkoła Zawodowa kierowana przez nauczyciela Königa. Oprócz tego w mieście działały cztery szkoły elementarne – jedna katolicka i trzy ewangeliczne

W czerwcu 1924 roku Żagań gościł uczestników festynu śpiewaczego zorganizowanego przez Dolnośląski Związek Śpiewaczy. Współorganizatorem festynu było Żagańskie Towarzystwo Śpiewacze „Concordia”. Wystąpiły wówczas 24 zespoły śpiewacze. 27 czerwca w parku odbył się koncert końcowy, w którym uczestniczyło 1200 śpiewaków. Grała orkiestra symfoniczna, a imprezę prowadził mistrz okręgowy chórów Armin Haag.

Imprezy śpiewacze miały w Żaganiu ugruntowaną pozycję. Świadczy o tym liczba towarzystw śpiewaczych, które tutaj funkcjonowały. W 1929 roku były to: Towarzystwo Muzyczne prowadzone przez radcę szkolnego dra Hanke, Kościelny

Chór Ewangelicki prowadzony przez rektora Kuppe, Męskie Towarzystwo Śpiewacze „Borussia” prowadzone przez kupca Heuera, Męski Chór „Karpe’scher” prowadzony przez Richarda Wolfa, Męskie Towarzystwo Śpiewacze „Concordia” prowadzone przez handlowca Schulze, Męskie Towarzystwo Śpiewacze „Sängerkunst” prowadzone przez Georga Riedela i Towarzystwo Śpiewacze „Volkschor” prowadzone przez Friedricha Krause. W październiku 1929 roku Towarzystwo „Concordia” obchodziło 50-lecie swego istnienia. Obchody uświetnione zostały okolicznościowym koncertem z udziałem żagańskiej orkiestry miejskiej pod batutą dyrektora muzycznego Kühna oraz mezzosopranistki Elise Schulze z Żagania.

Ożywioną działalność rozwinał w Żaganiu także teatr miejski – Scena Ludowa. Jego początki związane były z inicjatywą dwóch osób, Thieme i Szalgo. Tuż po zakończeniu wojny zespół aktorski pod ich kierunkiem wystawiał sztuki teatralne w sali widowiskowej restauracji „Apollo” przy obecnym Placu Słowiańskim. Aktorzy występowali na własny rachunek i ryzyko. Sponsorzy wyposażyli scenę w niezbędny sprzęt i oświetlenie.

Dzięki aktywności Szalgo podjęta została współpraca ze Sceną Ludową we Wrocławiu. Szalgo zorganizował w Żaganiu 14 lutego 1924 roku spotkanie kierownika Sceny Ludowej we Wrocławiu Eggersa z działaczami kulturalnymi z Żagania; Eggers przedstawił plan utworzenia Żagańskiej Sceny Ludowej. Przewodniczącym Sceny Ludowej w Żaganiu wybrany został profesor Könnemann. W krótkim czasie scena przybrała ramy organizacyjne i skupiła w swoich szeregach ośmiuset członków. Przy organizacji sceny duże zasługi położył profesor gimnazjalny Sebulke. Scena Ludowa nawiązała współpracę z Głogowskim Teatrem Miejskim. W międzyczasie Szalgo wyjechał z Żagania i objął kierownictwo teatru w Pile, a jego miejsce zajął osiadły w Żarach Philippi. Zawarł on z właścicielem lokalu „Apollo” kontrakt na wystawianie widowisk i operetek. Z inicjatywy społecznej zorganizowane zostało przy Scenie Ludowej Towarzystwo Sztuki Dramatycznej. Jego celem było krzewienie kultury w Żaganiu i okolicy.

Scena Ludowa funkcjonowała bez większych kłopotów do 1928 roku, kiedy to sala „Apollo” została przebudowana na kino. W 1929 roku wyświetlony został w niej pierwszy w Żaganiu film dźwiękowy. Przez pewien czas Scena Ludowa nie miała miejsca na prezentację swoich spektakli. Problem rozwiązano z końcem sezonu teatralnego 1928/29, przenosząc scenę do lokalu kinowego przy obecnej ul. X-lecia PL, a wynajęcie sali sfinansowały władze miejskie.

Z inicjatywy Towarzystwa Starożytności Żagańskich utworzone zostało Muzeum Regionalne z pierwszą prowizoryczną siedzibą w Średniej Szkole Chłopięcej. Kierownikiem muzeum i przewodniczącym Towarzystwa był konrektor R. Michael. W 1928 roku rozwiązane zostało więzienie dla kobiet mieszczące się w budynku dawnego seminarium przy ul. Gimnazjalnej. Pozyskany obiekt przeznaczony został na Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego i na muzeum. Muzeum Regionalne przeniosło się do niego w 1929 roku. Zgromadzone zbiory miały dużą

wartość. Były tam znaleziska z czasów prehistorycznych, narzędzia domowe, cenne meble, jak np. bogato zdobiona szafa pierwszego burmistrza Żagania, a także zbiory broni, monety, obrazy, czternastowieczne dokumenty, kroniki i listy. Za szczególnie cenne eksponaty uważano kufle do piwa cechu sukienników żagańskich.

Sympatycy sportu w Żaganiu byli zorganizowani w kilku klubach. Największym było Żagańskie Towarzystwo Sportowe. W 1929 roku kierował nim kupiec Pottag. Klub posiadał cztery sekcje: piłkarską, lekkiej atletyki, tenisa i pływacką. Oprócz tego funkcjonowało Zrzeszenie Sportowe „Komet”, Towarzystwo Gier Ruchowych, Deutsche Jugendkraft, Rowerowy Klub Sportowy i przejawiający dużą aktywność Żagański Klub Motorowy kierowany przez Willi Siegmunda. W październiku 1929 roku Klubowi Motorowemu udało się zaprosić do Żagania bohatera przelotów nad oceanem, lotnika kapitana Herrmanna Köhla.

Życie gospodarcze

Dominującą pozycję w życiu gospodarczym Żagania zajmował przemysł włókienniczy. Tradycje włókiennictwa sięgały tutaj XIII wieku. Pod panowaniem Piastów żagańskich rozwinęło się rzemiosło sukiennicze. W czasach księcia Konrada Głogowskiego i księcia Przemysława zostali sprowadzeni do Żagania sukiennicy z Miśni i z Turyngii. W 1796 roku w Żaganiu było jeszcze 123 sukienników, którzy pracowali na stu warsztatach tkackich, produkując 5367 sztuk sukna.

Na początku XIX wieku rzemiosło włókiennicze w Żaganiu przeżywało kryzys, spowodowany głównie zamknięciem dla śląskiego sukna granicy z Rosją. Był to także okres powstawania pierwszych, jeszcze niewielkich zakładów przemysłowych branży włókienniczej. W 1806 roku uruchomiona została w Żaganiu pierwsza maszyna przędzalnicza na 50 wrzecion, a w 1810 roku pracowała już pierwsza maszyna do gremplowania wełny.

Geneza fabryki włókienniczej Gerbera sięgała początków lat trzydziestych XIX wieku. Firma założona przez Augusta Gerbera powstała w 1832 roku. Do okresu międzywojennego zakład znacznie się rozbudował, a w 1924 roku przekształcił się w spółkę komandytową Gerber & Sohn. Firma mieściła się przy obecnej ul. Dworcowej i zdobyła sobie uznanie w świecie dzięki produkcji delikatnego sukna w najlepszym gatunku.

W 1842 roku powstała nad Czerną fabryka przędzalnicza z apreturą Bärtholda. Otworzyła ona nowy okres w dziejach żagańskiego sukiennictwa. Był to wówczas największy zakład przemysłowy w Żaganiu, przerabiający tygodniowo 150 cetnarów wełny. Prawdziwy przełom w zakresie produkcji włókienniczej nastąpił w Żaganiu w końcu lat siedemdziesiątych XIX wieku, gdy powstały dwa duże zakłady przemysłowe, z których jeden założyli Anglicy, a drugi był filią austriackiej firmy Mös. Löw Beer.

Fabryka angielska – Saganer Wollspinnerei und Weberei – zlokalizowana została przy obecnej ul. Fabrycznej. Wybudował ją Karl Schneller, który następnie

sprzedał ją Fryderykowi Försterowi z Zielonej Góry. Rodzina Försterów popadła jednak w trudności finansowe w czasie kryzysu gospodarczego w 1873 roku i zbankrutowała, a zakład został wykupiony przez kapitał angielski Berensona i Oldroyda. Napływ kapitału angielskiego do Niemiec związany był w tym czasie z ustanowieniem wysokich ceł protekcyjnych na wyroby włókiennicze. Chcąc utrzymać dotychczasowy rynek zbytu, Anglicy przenosili produkcję swoich zakładów do Niemiec. Oprócz zakładu w Żaganiu Oldroyd zainwestował również swój kapitał w zakłady włókiennicze w Zielonej Górze. W 1889 roku zakład w Żaganiu został przekształcony w spółkę akcyjną. W latach 1922-1923 przeżywał trudności ekonomiczne i dzięki połączeniu z Vereinigte Märkische Tuchfabriken A.G. w Berlinie uniknął likwidacji. Reorganizacja i nowe inwestycje spowodowały, że zakład stanął na wysokim poziomie rozwoju technicznego (1500 wrzecion różnego rodzaju i 210 maszyn tkackich). Produkowano tu tanie tkaniny ubraniowe, tkaniny mundurowe i tkaninę ulsterską. Produkcja była zbywana głównie w Niemczech, a ponadto w Szwecji, Norwegii, Finlandii, Holandii, Syrii i Turcji.

Zakłady Mös. Löw Beer powstały w 1878 roku jako filia firmy austriackiej. Zlokalizowane zostały początkowo na wyspie przy obecnej ul. 2 Armii WP w byłej kuźni do obróbki miedzi. Zakłady rozbudowały się następnie w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku przy ul. Dworcowej. Posiadały własne siłownie elektryczne, wodną i parową. Po rozbudowie przedsiębiorstwa dysponowała 22 tys. wrzecion, a tkalnia 622 maszynami tkackimi. Firma zajmowała około 11 ha powierzchni. Produkowała materiały dla przemysłu konfekcyjnego, w tym także najlepszej jakości tkaniny ubraniowe. 2/3 produkcji zbywano w Niemczech, a 1/3 przeznaczona była na eksport do krajów europejskich.

W Żaganiu funkcjonowały ponadto w okresie międzywojennym mniejsze zakłady włókiennicze: Wilhelm Baerthold, Wilhelm Lienig i Verein-Tuchfabrik Sagan.

Żagań był także ośrodkiem przemysłu papierniczego. Tradycja tego przemysłu sięgała XVII wieku. W 1669 roku wzniesiona została tu pierwsza papiernia. Przechodziła ona różne koleje losu. W 1776 została spalona, po czym odbudowana w 1788 roku przez J. G. Altmana. W 1916 jej właścicielem był Willy Tamaschke, który przyczynił się do jej modernizacji. Zakład dysponował własną siłownią o mocy 1200 KM. Wytwarzano papier pergaminowy, papier do pisania, papier dla przemysłu cementowego i wapienniczego, produkowano także na miejscu worki na cement i wapno.

Z innych żagańskich zakładów przemysłowych dużą renomę na Śląsku osiągnęła firma Robert Bessel i syn zajmująca się wyrobem broni, założona w 1843 roku przez F. W. Heidera. Funkcjonowały ponadto: cegielnia Alemania Vereinigte Tonwerke A.G., odlewnia metali Morgenstern, olejarnia, pięć mleczarni i wytwórni sera, trzy wytwórnie pantofli i dwie fabryki maszyn.

Na początku XX wieku powiat żagański został zelektryfikowany. Początkowo dostawy prądu dla północnej części Dolnego Śląska realizowane były przez spółkę

Lohser Werke Kunzendorf Nieder Lausitz. Także władze powiatu żagańskiego zawarły z tą spółką porozumienie na dostawy energii elektrycznej. W latach 1913-1914 do tego przedsięwzięcia przyłączyły się powiaty kozuchowski i szprotawski. Elektryfikacja regionu przerwana została przez wojnę. Po jej zakończeniu wymienione trzy powiaty utworzyły KELG – Komunalną Spółkę Dostaw Energii Elektrycznej (Komunale Elektrizitäts Lieferungs Gesellschaft A.G. Sagan) z siedzibą w Żaganiu. Spółka dysponowała 800 km sieci dosyłowej, w tym 50 km z napięciem 60 tys. volt i 750 km z napięciem 20 tys. volt. Głównym dostawcą energii elektrycznej dla spółki stała się elektrownia ciepła Trettendorf koło Sprembergu. W 1924 roku oddana została do użytku elektrownia wodna w Gryźcy podporządkowana spółce KELG. Cała sieć spółki obsługiwała w 1934 roku siedem miast, 27 spółek i gmin, 90 majątków, 104 zakłady przemysłowe oraz 68 wsi.

Dużym przedsięwzięciem gospodarczym było do początków lat trzydziestych lenno tronowe w Żaganiu pozostające w rękach Talleyrandów. Na podstawie prawa z 22 kwietnia 1930 roku wszystkie dobra lenne zostały rozwiązane (proces ten miał się zakończyć do 1935 roku), w posiadaniu Talleyrandów pozostał jednak duży majątek leśny. Po śmierci Howarda Talleyranda w 1929 roku właścicielem został książę Boson Talleyrand w Paryżu. Jego majątek liczył w 1938 roku 23 004 ha, z czego 20 214 ha stanowiły lasy, a 2451 ha grunty rolne. Ponadto do dóbr Talleyrandów należał Tartak Karliki, elektrownia wodna na Bobrze w parku książęcym i kilka gorzelni.

Liczba zatrudnionych w Żaganiu w rozbiciu na grupy zawodowe w 1933 roku

Grupa zawodowa	Liczba zatrudnionych
Rolnictwo, ogrodnictwo	433
Gospodarka leśna, rybołówstwo	36
Górnictwo, torfiernie	11
Przemysł kamieniarski i ziemny	100
Przemysł metalowy	141
Przemysł budowy maszyn, kotłów, aparatów i środków transportu	105
Przemysł elektrotechniczny (instalacje elektryczne)	48
Mechanika precyzyjna	24
Przemysł chemiczny	24
Przemysł tekstylny	2222
Przemysł papierniczy	142
Drukarstwo	56
Przemysł wyrobów skórzaných	30
Przemysł kauczukowy i azbestowy	3
Przemysł drzewny	187
Przemysł wyrobu instrumentów muzycznych i zabawek	1
Przemysł spożywczy	483

Przemysł odzieżowy	428
Przemysł budowlany	592
Pozyskanie i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	128
Zarobkowanie bez stałej posady	17
Handel	1060
Bankowość i ubezpieczenia	137
Poczta i kolej	634
Komunikacja (bez poczty i kolei)	71
Hotele i gospody	237
Administracja, Wehrmacht, Kościół, nauka i wychowanie	853
Służba zdrowia i higiena	254
Opieka społeczna	62
Teatr, kino, radio, muzyka, zajęcia sportowe	96
Zarobkowanie bez stałej posady	17

Jak wynika z powyższego zestawienia, w życiu gospodarczym Żagania największe znaczenie miały przemysł i rzemiosło, które łącznie obejmowały w 1933 roku 4742 osoby czynne zawodowo. Jednocześnie w przemyśle panowało najwyższe bezrobocie, gdyż 95 urzędników i 1431 robotników pozostawało bez pracy. Drugie miejsce pod względem wielkości zatrudnienia zajmowały handel i komunikacja. Działy te skupiały 2139 osób zawodowo czynnych. Bezrobocie w tym dziale objęło 261 osób. W dalszej kolejności znajdowały się administracja i służba domowa, a najmniejszą grupę osób zawodowo czynnych stanowili rolnicy.

Problem bezrobocia został rozwiązany do 1939 roku w ramach realizowanego przez władze nazistowskie programu intensywnych zbrojeń oraz realizacji robót publicznych. W żagańskich zakładach włókienniczych wzrósł popyt na tkaniny dla wojska, a w ślad za tym wzrosło zatrudnienie. Przy Szosie Żarskiej prowadzona była rozległa budowa kompleksu koszar i poligonu wojsk pancernych.

Literatura i źródła

- ADRESBUCH für die Stadt Sagan [1929, 1937]
 BILDER aus Niederschlesien, Breslau 1935.
 HEIMATKALENDER für den Kreis Sagan [1927].
 SAGAN die schöne Boberstadt, Sagan [b.d.].
 STATISTIK des Deutschen Reichs, t. 454.7, Berufszählung Provinz Niederschlesien, Berlin 1936.
 CZAPLIŃSKI W., GALOS A., KORTA W., Historia Niemiec, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.
 GŁOGÓW. Zarys historii miasta, Wrocław-Głogów 1994.
 „Saganer Tageblatt”
 „Grünberger Tageblatt”

Zbigniew Bujkiewicz

ŻAGAŃ IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT (1918-1939)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Geschichte von Żagań (Sagan) der Zwischenkriegszeit wurde in dem vorliegenden Beitrag in 6 Teilen umfaßt. Im ersten Teil wurde die allgemeine räumliche und demographische Entwicklung Sagens sowie die Rolle der Stadt als des Zentrums der Administration dargestellt. Der 2. Teil, in dem die Revolutionsereignisse 1918, dann die Proben der Gründung von Wehrformationen gegen die polnischen Aufstände sowie die Evakuierung des Gefangenlagers gezeigt wurden, betrifft die Rolle des Militärs im Leben der Stadt. Am Ende wurde die Saganer Garnison beschrieben. Der 3. Teil wurde dem politischen Leben und den kommunalen Wahlen gewidmet. In diesem Teil wurden auf Grund der statistischen Daten das Verhältnis der Stadtbewohner zu den politischen Hauptparteien, die Teilnahme an Wahlen zu der Stadtversammlung und die Machtübernahme von den Nazis charakterisiert. In dem nächsten Teil stellte man die konfessionellen Verhältnisse kurz dar, die sich auf die Existenz der drei Kirchen (evangelisch, katholisch und israelitisch), stützten. Danach wurde das gesellschaftliche Leben der Stadt dargestellt, welche die Schwierigkeiten bewältigen sollte, die mit Kriegsende und großer Inflation verbunden waren, sowie die Entwicklung des Bildungswesens, der Kultur (Stadttheater, Kino, Museum, Musikleben) und des Sports betrafen. Der letzte Teil des Beitrags ist der Charakteristik des wirtschaftlichen Lebens in Sagan gewidmet. Diese Charakteristik umfaßt die Entwicklung der Textil- und Papierindustrie, Elektrifizierung und die wirtschaftliche Bedeutung des Vermögens von Talleyrands. In der Zusammenfassung wurde eine Analyse der beruflichen Struktur der Stadtbewohner durchgeführt. Da keine Archivaldokumente über Geschichte Sagens aus dieser Zeit erhalten geblieben sind, bilden die lokale Presse, statistische Verlage, Kalender, Adreßbücher und gelegentliche Veröffentlichungen eine Quellengrundlage dieses Beitrags.